

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.196>

УДК: 338.1 : 339.9 (477)

JEL: N 130, N 430

Гордіца К.А., кандидат економічних наук,
науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
e-mail: karol67@ukr.net

ЕВОЛЮЦІЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНИ НА ЕТАПІ СТАНОВЛЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ

Стаття присвячена проблемі виявлення особливостей взаємовпливу та взаємообумовленості зовнішньоекономічних зв'язків України та змін у її господарській структурі на різних етапах історичного розвитку. Метою дослідження є історико-теоретичне узагальнення тенденцій та чинників еволюції основних складових господарської структури України та її участі у міжнародних економічних відносинах у часи аграрної цивілізації та становлення світового ринку. На прикладі господарства Київської Русі (X–XII ст.) визначено роль зовнішньоекономічних зв'язків у соціально-економічному житті патріархального суспільства.

Доведено, що неконтрольований розвиток зовнішньої торгівлі в умовах технологічної відсталості та нерозвиненості суспільних інститутів створює ризики ресурсного виснаження економіки через редистрибутивну рентну поведінку місцевої еліти. Встановлено, що впровадження заходів польської «волочної» реформи 1557 р. з метою поширення на українських землях експортоорієнтованого фільваркового господарства сприяло розвитку хліборобства та суміжних галузей, проте зумовило хижацьку експлуатацію природних і трудових ресурсів, знищення лісів та наростання соціальних протестів.

Обарунтовано колонізаторський характер політики Петра I, спрямованої на розвиток в Україні мануфактурного виробництва для задоволення військових і господарських потреб Російської держави за рахунок використання української сировини та робочої сили. Показано, що це зумовило формування напівколоніальної структури вітчизняного виробництва і перетворення української економіки на складову імперської господарської системи.

Ключові слова: господарська структура, галузева структура, структурні зміни, зовнішньоекономічні зв'язки, міжнародна торгівля, традиційне господарство, фільваркове господарство, мануфактурне виробництво.

Gorditsa K.

EVOLUTION OF UKRAINE'S ECONOMIC STRUCTURE AT THE STAGE OF THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL TRADE

The article addresses the problem of identifying the features of mutual influence and interdependence of Ukraine's foreign economic relations and changes in its economic structure at different stages of historical development. The purpose of the study is to generalize the trends and factors in the evolution of the main components of this country's economic structure and its participation in international economic relations during the agrarian civilization and the formation of the world market. The role of foreign economic relations in the socio-economic life of the patriarchal society is determined on the example of Kievan Rus (X–XII centuries).

It is proved that uncontrolled development of foreign trade in the conditions of technological backwardness and underdevelopment of public institutions creates risks of resource depletion through the redistributive rental behavior of the local elite. It was established that the implementation of measures of the Polish «draft» reform in 1557 with the aim of spreading, on the Ukrainian lands, of the export-oriented «folwark» farms contributed to the development of agriculture and related industries, but predetermined predatory exploitation of natural and human resources, deforestation and the growth of social protests.

The author explains the colonial character of Peter I's policy aimed at the development of manufactory production in Ukraine to meet the military and economic needs of the Russian state through the use of Ukrainian raw materials and manpower. It is shown that this led to the formation of a semi-colonial structure of domestic production and the transformation of the Ukrainian economy into an integral part of the imperial economic system.

Key words: economic structure, branch structure, structural changes, foreign economic relations, international trade, traditional economy, «folwark» economy, manufactory production.

Однією з головних детермінант сучасного економічного розвитку України є зміна пріоритетів, напрямів та механізмів її інтеграції.

рації у світовий економічний простір, необхідність розширення та якісного оновлення її зовнішньоекономічних зв'язків, активне освоєння нових ринків та зміцнення конкурентних позицій на них нашої країни. Вирішення цього комплексу завдань об'єктивно передбачає суттєві якісні зміни у галузевій структурі української економіки, що відповідають актуальним запитам світового економічного поступу і забезпечують повноцінну та економічно вигідну реалізацію інтеграційного потенціалу України.

У цьому контексті видається доцільним звернутися до вивчення вітчизняного історичного досвіду проведення структурних реформ і простежити вплив цих реформ та історично обумовлених структурних змін в українському господарстві на ступінь і характер участі України у міжнародному поділі праці. Поряд із тим, не менш важливим є визначення впливу світових тенденцій та викликів економічного розвитку на реструктуризацію української економіки як в історичній ретроспективі, так і в умовах сучасних реалій.

Така постановка питання є новою для сучасних економічних досліджень, автори яких зазвичай присвячують їх або сучасним структурним реформам та змінам в економіці [4, 17, 18], або окремим зовнішньоекономічним аспектам української історії [2, 5, 20]. Між тим варто акцентувати увагу саме на виявленні особливостей взаємовпливу та взаємообумовленості цих сторін економічної діяльності на різних етапах історичного розвитку України, починаючи від найдавніших часів.

Зважаючи на зазначене, **метою даного дослідження** є історико-теоретичне узагальнення тенденцій та чинників еволюції основних складових господарської структури України та її участі у міжнародних економічних відносинах у часи аграрної цивілізації та становлення міжнародної торгівлі.

Міжнародна торгівля, згідно з результатами численних історичних досліджень, зокрема П. Ляценка, Б. Рибаківа, П. Толочка, інших вчених, відіграла значну роль у господарському житті народів, які мешкали на теренах сучасної України. Так, за свідченням Б. Рибаківа, який спирався на дані археологічних розвідок, ще в «троянові часи» (у добу черняхівської культури I–IV ст. н.е.) у Середньому Подніпров'ї процвітало експортне землеробство, що зумовило дуже високий для тієї доби рівень соціально-економічного розвитку [15, с. 242, 284].

Пізніше, у X–XII ст., вигідне географічне розташування Київської Русі на перетині євразійських торговельних шляхів зумовило її активну взаємодію з Візантією, країнами арабського Сходу та Середньої Азії, Скандинавії та Центральної Європи. Це сприяло культурному піднесенню міст, розквіту в них різноманітних ремесел, технологій будівництва й архітектури, корабельної справи, мистецтва та ін.; дослідники відзначають високий рівень спеціалізації ремісництва Київської Русі, що налічувало кілька десятків професій [16, с. 509]. Серед іншого, високого рівня досягла чорна металургія та металообробка: асортимент виробів із заліза налічував близько 150 найменувань [19, с. 8]; майстри виготовляли сільськогосподарський реманент, ремісничі інструменти, побутові металеві предмети (ножі, голки, цвяхи тощо), зброю, військові обладунки, кінську зброю [16, с. 217–218].

Виразно простежується прямий зв'язок між зовнішньою торгівлею та розвитком ювелірної справи (оскільки за браком місцевої сировини кольорові метали завозили з інших країн [16, с. 143]), а також суднобудування, що було поставлено на рівні державної справи. Щорічне виготовлення кількох сотень кораблів-однодревків «моноксилів» для торгового флоту (а військовій флотилії русів, за візантійськими джерелами, налічували до 2000 суден) потребувало зусиль багатьох тисяч теслярів і корабелів, а також праці жінок з 80–100 селищ, які ткали вітрила, і все це відбувалось під суворим наглядом княжих наглядачів [15, с. 320].

При цьому головними предметами експорту були насамперед традиційні продукти промислів – мед, віск, хутра; згодом, у міру розвитку ремесла, їх доповнили льон, шкіри, ювелірні вироби, зброя, обладунки тощо – проте їхня частка у структурі експорту залишалась порівняно незначною. Це пояснювалось переважно натуральним характером тогочасного господарства: внутрішній ринок був розвинений слабо, у сільській місцевості більшість ремісничих виробів виготовлялись на замовлення, провідними галузями були хліборобство і скотарство. Тим часом імпорт складала переважно предмети розкоші – шовкові тканини, парча, оксамит, коштовна зброя, вишукані прикраси, прянощі та ін., – виробництво яких вимагало інших кліматичних умов або більш високої технології та майстерності.

Така структура зовнішньої торгівлі засвідчує, що її головними бенефіціарами були представники князівської верхівки суспільства, тоді як основна маса населення – смерди-землероби – не

отримували від неї майже жодного зиску. Проте саме вони слугували джерелом найбільших експортних потоків, сплачуючи князю та боярам данину здебільшого продуктами мисливства й бортництва і водночас надаючи повне забезпечення князю та його військової дружині під час «полюддя». Фактично, ті товари, що йшли на експорт, спочатку силоміць вилучалися в населення.

Крім того, відповідаючи власною особою за невплату данини, або масово потрапляючи під час княжих усобиць у полон, смерди ставали «челяддю» – невільниками, призначеними на продаж. Работоргівля, за визнанням М. Покровського, Д. Іловайського, деяких інших істориків, була найприбутковішою складовою не лише давньоруського, а й усього середньовічного зовнішньоекономічного обігу: через замкнений характер натурального господарства на ринку завжди бракувало робочих рук [11, с. 62].

Полюддя як специфічна форма данини, пов'язана з зовнішньою торгівлею, виснажувала господарства смердів; виконання різних повинностей та повне матеріальне забезпечення військових походів відволікали населення від продуктивної праці. Розмір і склад данини князі визначали довільно, іноді відбираючи все, що мали піддані, і викликаючи цим зростання народного невдоволення (відомо, що трагічна загибель князя Ігоря від рук древлян була спричинена його повторним візитом до них по данину) [19, с. 41–42].

У міру того, як зростали споживчі апетити князів, простимульовані широкою пропозицією іноземних товарів, посилювалось їхнє прагнення до збільшення експортної складової полюддя з підвладних їм земель; дедалі частішими ставали загарбницькі набіги «по челядь» на землі сусідів, а збір данини перетворювався на відкрите пограбування. Цьому сприяла і князівська «чехарда»: при постійних переміщеннях князів до іншого міста та іншого княжого столу вони ставилися до своїх вотчин як тимчасові володарі, прагнучи якомога більше взяти і не піклуючись про відновлення селянського господарства [15, с. 429].

Між тим позаекономічне привласнення мало свої межі. Як слушно зауважив М. Покровський, «хижацька експлуатація країни, що жила загалом натуральним господарством, могла тривати лише доти, доки експлуататор міг знаходити свіжі незаймані області загарбання ... Проте організаційні засоби давньоруського князя були надто слабкі, щоб підтримувати експлуатацію на такій величезній території» [11, с. 89–90]. Зрештою, подальший зане-

пад ресурсної бази народного господарства і зовнішня експансія, що відбувалась такими самими екстрактивними методами, зумовили поступовий розклад централізованої влади та економічне, а згодом і політичне відокремлення удільних князівств. Внаслідок зниження ролі старих торговельних шляхів, зокрема шляху «з варяг у греки», великі міста поступово втрачають роль міжнародних торгових центрів, цей статус тимчасово зберігає лише Київ, але монгольська навала завершила справу остаточного розвалу давньоруської держави.

Зважаючи на зазначене, стає більш зрозумілою роль зовнішньоекономічних зв'язків у соціально-економічному житті патріархального суспільства з нерозвиненими суспільними інститутами і повною зневагою до прав людини. Міжнародна торгівля не здатна внести відчутних позитивних зрушень у структуру традиційного господарства, якщо для цього не визріли об'єктивні соціально-економічні умови; поряд із тим вона створює ризики ресурсного виснаження економіки через редистрибутивну рентну поведінку місцевої еліти. В умовах технологічної відсталості та за відсутності адекватних інституційних запобіжників неконтрольований розвиток зовнішньої торгівлі може спричинити вимивання з країни як матеріальних, так і людських ресурсів, руйнуючи внутрішній ринок і підриваючи основи життєздатності національного господарства і самої державності.

Поступове відновлення зовнішньоекономічних зв'язків протягом XIV ст. і подальше включення давньоукраїнських земель у систему європейських міжнародних ринків у часи польсько-литовського панування сприяло поступовому подоланню катастрофічних наслідків монголо-татарської навали, насамперед таких як обезлюднення окремих регіонів, скорочення посівних площ, руйнація десятків міст, занепад торгівлі та ремесел, зникнення низки ремісничих професій, втрата деяких секретів виробництва (зокрема, ювелірного) та ін. [16, с. 534–538].

Зовнішня торгівля у XIV–XV ст. залишалася важливим чинником розвитку господарства, що зберігало в основному натуральний характер із широким використанням природних багатств. Тому імпортувалися, як і в попередні часи, здебільшого предмети розкоші (дорогі тканини, килими, коштовності, вина) та вироби промисловості (сукна, полотно, залізо, сталь, зброя, скло, папір). Провідне ж місце у структурі експорту займала сировина, продукція сільського господарства (переважно тваринництва) та промис-

лів (мисливства, бортництва); не втрачав значення й вивіз рабів [13, с. 369].

Поряд із тим, у цей період на давньоукраїнських землях поширювалися загальноєвропейські процеси урбанізації: зростала кількість міст (як нових, так і відбудованих старих), збільшувалось їхнє населення. У містах спостерігалися відродження й розквіт ремесла, завдяки впровадженню (хоча й в обмежених формах) магдебурзького права та формуванню цехів зростала його продуктивність, збагачувався асортимент та поліпшувалась якість продукції, розвивалась торгівля. Суттєво збільшилась кількість ремісників та їхніх спеціальностей: за даними українських дослідників, у кінці XV ст. кількість ремісничих професій досягла 150–200, що було помітним кроком уперед, порівняно з минулим періодом [7, с. 105].

Важливі зміни сталися у структурі вітчизняного господарства протягом XV–XVI ст. завдяки тому, що великі географічні відкриття та «революція цін» у Європі різко розширили зовнішні ринки для сільськогосподарської продукції. Постійні військові дії в багатьох європейських країнах та потреби розвитку суднобудування також збільшили попит на продовольство, метал, деревину та продукти її переробки. Найважливішою статтею експорту став хліб, що спонукало землевласників щодалі збільшувати його виробництво у своїх маєтках. Як наслідок, на теренах України стало поширюватись фільваркове господарство, орієнтоване вже не стільки на внутрішнє споживання, скільки на експорт сільськогосподарської продукції, насамперед збіжжя. Цьому сприяла й реформа сільського господарства, проведена на основі польського «Уставу на волоки» (1557 р.), що зруйнувала традиційну систему общинного землеволодіння і закріпила всі селянські повинності за дрібними наділами – «волоками», на кожному з яких селилась одна, а згодом і декілька селянських родин [3].

За нової системи організації господарства краща земля відводилася для облаштування ферми – фільварку, для селян примусово запроваджувалась дводенна (а потім і триваліша) щотижнева панщина. Завдяки цьому, а також обов'язковому введенню трипілля, застосуванню сортового насіння й добрив та вдосконаленню знарядь праці суттєво підвищилась продуктивність сільськогосподарського виробництва, що дозволило збільшити вивіз хліба. За даними українських дослідників, експорт збіжжя, в тому

числі вивезеного з України, через Гданський порт з 1583 по 1648 р. зріс у 2,5 рази [13, с. 466].

Хоча основною галуззю фільваркового господарства залишалось землеробство, практично всі господарства мали комплексний характер: частина зерна, не реалізованого на зовнішніх ринках, складала базу для розвитку тваринництва, продукція якого також значною мірою йшла на експорт. Насамперед це стосувалося великої рогатої худоби – волів, які слугували свого роду натуральним еквівалентом валюти, та коней, потрібних і для господарства, і особливо для війська. Також розвивалося свинарство, вівчарство; навколо міст зростали молочарські господарства, що постачали на ринок молоко, масло, сир та іншу продукцію. Крім того, набувало поширення бджільництво, розведення риби та птиці [7, с. 125–126].

У міру розвитку землеробства й тваринництва у фільварках зростали потужності з переробки сільськогосподарської сировини – гуральні, броварні, сироварні, олійниці та ін. Широкого розвитку набуло млинарство; водяні млини були відомі з XIV ст., наприкінці XVI ст. з'явилися вітряки. Водяні двигуни млинів використовували не лише для мелення борошна й круп, але й для переробки олійних культур, валяння сукна, обробки дерева, для залізорудної справи тощо. У першій половині XVII ст. великі водяні млини перетворювались на справжні підприємства з елементами поділу праці, властивими мануфактурному виробництву [7, с. 145].

Мануфактурне виробництво поширювалось і в галузі солеваріння, на так званих жупах, що постачали сіль як на внутрішній, так і на зовнішній ринок, а також на підприємствах залізорудної промисловості – руднях, кількість яких на Правобережній Україні протягом першої половини XVII ст. зросла, за даними українських джерел, мало не вдесятеро [13, с. 468]. Така динаміка значною мірою пояснювалась стрімким зростанням на світовому ринку попиту на залізо, зумовленим поширенням у цей період вогнепальної зброї.

Відповідне збільшення в цей період виробництва пороху дало поштовх розвитку його сировинної бази – селітроваріння, особливо на Лівобережній Україні. З тієї ж причини поширювались підприємства з виробництва поташу («поташні буди»), продукцію яких застосовували також у виробництві скла, мила, фарбуванні та вибілюванні тканин, промивки вовни тощо. Широке використання поділу праці на підприємствах цих галузей також

говорить про їхній перехід до мануфактурного виробництва [7, с. 146].

Постійне зростання як внутрішнього, так і зовнішнього попиту на поташ викликало, своєю чергою, широке розгортання лісового промислу. Дубові плахи йшли на будівництво кораблів, більш дешеві використовувались для столярних робіт; деревина перепалювалась для виробництва поташу, попелу, смоли, дьогтю. Стрімке підвищення цін на цю продукцію, особливо в часи 30-літньої війни (1618–1648 рр.) призвело до масового вирубування лісів майже по всій території України [13, с. 467].

Хижацьке споживання природних ресурсів України значною мірою пояснювалось колонізаторським характером становлення й розвитку всієї української промисловості в період польсько-литовського панування. За спостереженням українських істориків, усе виробництво було організоване таким чином, що «величезні капітали, одержувані за експорт сировинних продуктів, витрачалися на закордонні вироби розкоші, вино, цукор, шовкові матерії. Виручені мільйони не вкладалися в господарство країни, не поліпшували побуту мас, а лише сприяли блисківі, виставності життя шляхти» [13, с. 468].

До позитивних наслідків широкого впровадження фільваркової системи та подальшого зростання товарності фільваркових господарств слід віднести значний поступ селянського ремесла та поглиблення територіального поділу праці. За свідченням істориків-економістів, цілі села спеціалізувалися на виробництві залізних, гончарних, шкіряних та інших виробів [10, с. 13]. Це свідчило, що продукція вироблялася вже переважно для продажу на ринку, а не лише на замовлення.

Поступове перетворення значної частини сільських ремісників на дрібних товаровиробників, які шукали ринків збуту своєї продукції, своєю чергою, стимулювало зростання кількості міст і невеликих містечок по всій території України. Часто селам із розвиненим виробництвом промислової продукції надавався статус міста; у цьому були зацікавлені магнати і шляхта, які могли отримувати від заснованих ними міст, що знаходились у їхній власності, доходи, у кілька разів вищі, ніж доходи від сіл. Так, у першій половині XVII ст. близько 200 міст і містечок виникло на Київщині та Лівобережжі, близько 100 – у Брацлавському воєводстві [8, с. 34].

Продовжувала поглиблюватися спеціалізація ремесла: крім виготовлення готових виробів, ремісники почали спеціалізуватися на виробництві окремих елементів або на виконанні окремих операцій. Відповідно розширювалася номенклатура їхніх професій: у першій половині XVII ст. у нашій країні налічувалося вже понад 270 ремісничих спеціальностей [9, с. 260]. Одночасно зростала кількість ремісників. За даними українських дослідників, у 25 містах Волинського воєводства у 1635 р. працювало 2030 ремісників, тобто в середньому по 81 реміснику на кожне місто [1, с. 142]. У великих містах кількість ремісників була значно вищою – у Львові, зокрема, вже на початку XVII ст. їх було близько 3000 [9, с. 18].

Поряд із тим, у першій половині XVII ст. дедалі сильніше стали проявлятися негативні соціальні наслідки «волочної» реформи. Насамперед, через руйнування сільської громади окремим волочним господарствам стало важко протистояти феодалам, що зумовило масову втечу селян на схід та південь. Розвиток фільварків позбавив селян права переходу, прискорив зменшення селянських наділів та зростання частки малоземельних і безземельних селян, що становила в цей період вже близько третини всього селянства; водночас нечуваними темпами зростало магнатське землеволодіння [7, с. 120, 128].

Постійне прагнення польських магнатів підвищити прибутковість фільварків заради збільшення експорту збіжжя спричинило невпинне зростання панщини, натуральних і грошових податків на селян, а також різного роду додаткових сезонних і разових повинностей. Зокрема у Волинському, Подільському, Руському та північно-західній частині Київського воєводств на початку XVII ст. панщина вже становила 4–6 днів на тиждень [21, с. 46]. Це супроводжувалось подальшою колонізацією українських територій та посиленням національних і релігійних утисків населення, що сприяло зростанню соціального напруження і зрештою склало передумови Української національної революції XVII ст.

Отже, впровадження на українських землях експортоорієнтованого фільваркового господарства, зумовлене суттєвим розширенням зовнішнього і певною мірою внутрішнього ринку, мало неоднозначний вплив на соціально-економічний розвиток України. З одного боку, воно стимулювало позитивні структурні зрушення в економіці, такі як розвиток сільського й міського ремесла та промислів, розширення галузевої структури економіки, поглиб-

лення спеціалізації та суспільного поділу праці, збільшення продуктивності й товарності виробництва та початок його переходу до мануфактурної стадії. З іншого, за відсутності дієвих інституційних регуляторів воно призвело до хижацької експлуатації природних і людських ресурсів, розорення селянського господарства як основної продуктивної сили феодального суспільства, соціального вибуху та тривалого економічного занепаду країни.

Подальші зміни в господарській структурі Лівобережної України пов'язані з економічними реформами Петра I, розпочатими в першій чверті XVIII ст. У цей час економічний розвиток Гетьманщини визначався двома основними тенденціями – активним відродженням традиційних галузей суспільного виробництва після періоду Руїни та поступовою інтеграцією українського господарства до економіки Російської держави. Що стосується Правобережжя, яке залишилося під владою Польщі, то в першій половині XVIII ст. в ньому загалом відродилася, хоч і в значно менших масштабах, стара фільваркова система господарювання, що вже довела свою життєздатність; однак згодом, після трьох поділів Польщі (1772, 1793 та 1795 рр.), правобережне господарство також почало перетворюватись на складову частину загальноросійської імперської економіки.

Політика Петра I щодо України була підпорядкована його головному прагненню – посилити економічну та політичну могутність Росії та піднести її міжнародний авторитет. Відповідно до зазначеної мети, у цій політиці виразно простежуються такі основні напрями: по-перше, вибіркова промислова політика, спрямована на підтримку або примусове насадження одних галузей виробництва і обмеження чи пряму заборону інших; по-друге, протекціоністська торгова політика, спрямована на переорієнтацію основних товаропотоків з України винятково до Росії; по-третє, екстрактивна ресурсна (в тому числі кадрова) політика, спрямована на забезпечення першочергових потреб централізованої Російської держави.

В аспекті заохочувальної та сприятливої промислової політики царськими розпорядженнями передбачалося, зокрема, будівництво по всій країні суконних підприємств [12, № 2876] та розведення у вотчинах заводських овець як сировинної бази суконного виробництва [12, № 4002, 4532], розвиток лляного та конопляного промислів [12, № 2966, 4345], збільшення кількості селітряних підприємств та обсягів видобутку селітри [12, № 2598,

2829]; у 1720 р. було видано наказ про заснування в Києві виробництва дзеркал [12, № 3504].

У руслі цієї політики було покладено початок практиці насадження на українських землях казенних та «указних» приватних мануфактур, найближчим результатом якої стало виникнення суконних мануфактур – 1719 р. Глушківської (на Слобожанщині), а за кілька років Рясківської (на Лівобережжі); у 1720-і роки у Стародубському полку почала розвиватися парусно-полотняна індустрія – було засновано три мануфактури з переробки прядива – Почепську, Шестаківську й Топальську; у ці ж роки в Охтирці було створено тютюнову мануфактуру, а в Києві організовано мануфактурне виробництво шовку. З огляду на те, що виробництво здійснювалося централізовано, за прямої участі та під суворим наглядом держави, а вироблена продукція йшла виключно до казни, ефективність цього виробництва, за оцінками українських дослідників, зазвичай була невисокою [14, с. 183–185].

Тим не менше, протягом XVIII ст. мануфактурне виробництво на українських землях досягло чималих успіхів. Так, у 1760–1770-і роки було відкрито дві казенні (Нововодолазьку та Катеринославську) та три купецькі (у Києві та Ніжині) мануфактури з виробництва шовку та шовкових виробів; 1801 р. почала випускати посуд Межигірська фаянсова фабрика; з 1736 р. працював Шосткінський казенний пороховий завод; 1764 р. у Києві був заснований казенний завод з виробництва зброї «Арсенал»; у 1799 р. дав першу продукцію Луганський чавуноливарний завод. Завдяки вдосконаленню старих та створенню нових підприємств, у 1797 р. працювали вже 12 суконних мануфактур, що виробляли близько 14% продукції всієї країни [6, с. 11].

Поряд із тим, низкою наказів Петра I було накладено суттєві обмеження на деякі традиційні українські промисли. Так, в 1711 р. вийшов наказ про заборону винокуріння [12, № 2316]; у 1716 р. виробництво горілчаних напоїв було дозволено, але лише для домашнього вжитку і обкладалось податком [12, № 2990]. Також у 1719 р. було припинено безконтрольне вирубування лісів з метою збереження дерев, придатних для суднобудування [12, № 3391]; ту саму мету переслідувала заборона 1721 р. виробництва поташу на «неуказних заводах» [12, № 3772, 4197], а також обмеження 1723 р. на виготовлення смальцюги й поташу на заводах у Малоросійських полках не більше ніж по 2500 діжок на рік [12, № 4292].

Ці заборони, хоча й мали позитивне природоохоронне значення, гальмували (хоч і не зупинили) розвиток суміжних галузей, насамперед виробництва пороху, а також паперової промисловості, для якої потрібна була деревина, та скляної промисловості, для якої необхідний був поташ. Так само всупереч економічній політиці Петра I продовжували існувати і навіть розвиватися інші українські промисли – соляний, селітряний, залізорудний. Не втрачало значення чумацтво, гуральництво, бджільництво, мисливство, рибальство, млинарство, видобуток смоли та виробництво дьогтю у лісах тощо. У сільському господарстві набуло поширення скотарство, особливо розведення коней [14, с. 186–187].

Для того щоб опанувати всі ці багаті ресурси і спрямувати їх використання на благо Російської держави було застосовано систему заходів зовнішньої та внутрішньої торгівлі, які ставили українських підприємців у невідгдані умови і створювали канали перерозподілу торгових прибутків до державної казни або до кишень російських комерсантів. Так, царськими наказами 1714 р. було заборонено вивіз з України («з Черкаських міст») прядива, шкір, поташу, смальцюги, воску, сала, щетини, смоли, лляного й конопляного насіння та олії, інших товарів [12, № 2767, 2768, 2793]; ще раніше було заборонено продаж за кордон селітри, купувати яку було дозволено лише московським порохом підрядчикам [12, № 2379, 2381, 2705]. Цими та подібними їм наказами український експорт до інших країн фактично був мінімізований і втратив значення потужного економічного стимулу розвитку традиційних галузей вітчизняного господарства.

Переорієнтації українського товарообігу у бік Росії сприяла також її протекціоністська політика обмеження імпорту та обкладання ввізним митом тих товарів, що вже вироблялися на той час у Росії [12, № 4346]. У такий спосіб російські товари здобували пріоритет перед іноземними на українських ринках, хоча були значно менш якісними. Крім того, склалася практика примусових централізованих закупівель за «помірними» (тобто заниженими) цінами та обов'язкових державних замовлень-підрядів на виготовлення й поставку різних товарів, зокрема амуніції, снарядів та продовольства для війська; конопляного прядива; золотих, срібних і мідних монет для монетного двору; ремісничих інструментів для будівельних робіт у Санкт-Петербурзі та ін. [12, № 2500, 2590, 2600, 2713, 2847].

Слід також враховувати, що незважаючи на відсутність з боку російської влади національного та релігійного гніту, властивого польському пануванню, що підтверджують, зокрема, царський Маніфест 1710 р. «О запрещении всякого чина людям оказывать Малороссийскому народу обиды, озлобления, укоризны, порицание изменниками и причинять всякие притеснения» [12, № 2261] та іменний царський указ 1722 р. [12, № 3988], на український народ важким тягарем лягли загальнодержавні повинності, що їх мусили нести українці разом із мешканцями всіх інших губерній Росії. Зокрема, йдеться про регулярні та разові збори грошей на утримання армії та ландміліції, на будівництво каналів та утримання робітників у Санкт-Петербурзі, інші потреби [12, № 2488, 2641, 2642, 3501, 3735, 4191, 4195], збори продовольства та коней для війська [12, № 2565, 2577, 2633, 2634, 2682], рекрутські набори до російської армії [12, № 2650, 2658, 2931] і навіть до армії Пруського короля [12, № 3050], примусове переселення ремісників (ковалів, каменярів, цеглярів, теслярів, столярів та ін.) і торговців до Санкт-Петербурга або до інших міст [12, № 2575, 2806, 2808, 3016, 3087, 3118].

Усі ці некомпенсовані втрати ресурсів, особливо людських, що позбавляли українське господарство кваліфікованих спеціалістів, гальмували економічний розвиток України, закріплюючи за нею напівколоніальний статус другорядної російської провінції і формуючи, поряд із іншими чинниками, відповідну до цього статусу структуру суспільного виробництва. Провідну роль у ній дедалі відчутніше відігравали нав'язані державною владою мануфактури, які використовували українську сировину та робочу силу, виробляючи продукцію для загальноросійського ринку. Ця тенденція набула незворотного характеру після скасування у 1754 р. митних кордонів між Україною та Росією і остаточного перетворення української економіки на складову частину імперської господарської системи.

Підводячи підсумки, можемо зазначити, що дослідження еволюції господарської структури України на етапі становлення міжнародної торгівлі дозволяє виокремити у ній три періоди, безпосередньо пов'язані з історією української державності, і відповідно до них охарактеризувати зовнішньоекономічні чинники формування та еволюції галузевої структури традиційного українського господарства на етапі аграрної цивілізації, визначити роль польської «волочної» реформи у поширенні на українських землях експор-

тоорієнтованого фільваркового господарства та виявити вплив реформ Петра I на галузеву структуру та зовнішньоекономічні зв'язки українського мануфактурного виробництва.

Висновки. Аналіз еволюції господарства Київської Русі переконливо засвідчує, що в умовах технологічної відсталості та нерозвиненості суспільних інститутів, характерних для соціально-економічного життя патріархального суспільства, розвиток зовнішньоекономічних зв'язків не здатний внести відчутних позитивних зрушень у структуру традиційного господарства, якщо для цього не визріли об'єктивні соціально-економічні умови. Натомість неконтрольований розвиток зовнішньої торгівлі може спричинити вимивання з країни як матеріальних, так і людських ресурсів, руйнуючи внутрішній ринок і підриваючи основи життєздатності національного господарства і самої державності.

Поступове відновлення зовнішньоекономічних зв'язків після татарської навали і включення давньоукраїнських земель у систему європейської міжнародної торгівлі у період польсько-литовського панування викликало зміни в господарській структурі, зумовлені зростанням світового попиту на продовольство та забезпечення військових дій, а саме: розвиток тваринництва, хліборобства, млинарства, лісових промислів, видобутку солі, селітри, залізної руди та ін. Поряд із тим, прагнення польських магнатів підвищити прибутковість фільварків заради збільшення експорту збіжжя і реформування з цією метою сільського господарства на основі «Уставу на волоки» (1557 р.) призвело до зростання панщини й натуральних податків для селян, подальшої колонізації українських територій та посилення національних і релігійних утисків населення, що сприяло зростанню соціального напруження і зрештою склало передумови Української національної революції XVII ст.

Здійснювана у період інтеграції українського господарства до економіки Російської держави економічна політика Петра I по насадженню мануфактур мала для України двоїсті наслідки. З одного боку, вона сприяла розвитку різних форм мануфактурного виробництва та поширенню великих централізованих казенних і приватних мануфактур, насамперед у галузях з виробництва сукна, полотна, шовку-сирцю та шовкових виробів, скла й фаянсу та ін. З іншого, залишаючи поза увагою розвиток традиційних галузей та штучно обмежуючи зовнішньоекономічні зв'язки українських підприємців, орієнтувала розвиток мануфактурного виробни-

цтва переважно на задоволення військових і господарських потреб Російської держави за рахунок використання української сировини та робочої сили. Це сприяло формуванню напівколоніальної структури вітчизняного суспільного виробництва і перетворенню української економіки на складову імперської господарської системи.

Еволюція господарської структури України в часи промислового перевороту та структурних трансформацій XIX–XX ст. і роль у ній зовнішньоекономічних зв'язків стане предметом дослідження в наступних публікаціях.

1. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в.: Соц.-экон. предпосылки войны. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. 209 с.
2. Боднарчук Т.Л. Протекціонізм в економічній історії України (XIX – початок XX ст.): монографія; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». Київ, 2017. 256 с.
3. Василенко Н.П. Литовско-русское государство. Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. СПб., 1896. Т. 17. С. 818–827.
4. Васіна А., Мельник А. Структурна трансформація національної економіки України як чинник модернізації інституційного базису її розвитку. *Журнал європейської економіки*. 2010. Т. 9. (№ 1). С. 37–58.
5. Горін Н.О. Міжнародна торгівля як чинник та складова зародження підприємництва у Київській Русі (X–XIII ст.) *Історія народного господарства та економічної думки України*: зб. наук. праць. 2015. Вип. 48. С. 12–26.
6. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XIII – першій половині XIX ст.: Текстильне виробництво. Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. 127 с.
7. Історія народного господарства України: у 3 т., 4 кн. Київ: Наук. думка, 1983. Т.1: Економіка досоціалістичних формацій. 464 с.
8. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Київ: Вид-во АН УРСР, 1954. 536 с.
9. Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654 рр.). Київ: Наукова думка, 1975. 259 с.
10. Орловський Б.М. Залізорудна промисловість України в дореволюційний період: Іст.-екон. нарис. Київ: Наук. думка, 1974. 184 с.
11. Покровский М.Н. Русская история: В 3 т. Т. 1. СПб.: Полигон, 2002. 346 с.

12. Полное собрание законов Российской Империи. Собр. 1 (1649–1825). Т. 4–7. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/coll.php?part=1
13. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: у 2 т. Київ: Либідь, 1992. Т.1: До середини XVII століття. 640 с.
14. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: у 2 т. Київ: Либідь, 1992. Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 р. 608 с.
15. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва: Наука, 1982. 592 с.
16. Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. Москва: Изд-во АН СССР, 1948. 792 с.
17. Структурні зміни та економічний розвиток України: монографія / [Геєць В.М., Шинкарук Л.В., Артьомова Т.І. та ін.]; за ред. д-ра екон. наук Л.В.Шинкарук; НАН України; Ін-т екон. та прогнозів. Київ, 2011. 696 с.
18. Структурні трансформації в економіці України: динаміка, суперечності та вплив на економічний розвиток: наукова доповідь / [Шинкарук Л.В., Бевз І.А., Барановська І.В. та ін.]; за ред. чл.-кор. НАН України Л.В. Шинкарук; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». Київ, 2015. 304 с.
19. Толочко П.П. Древняя Русь: монография Київ: Наукова думка, 1987. 246 с.
20. Хромов І.О. Експорт хліба з України в роки непу *Історія народного господарства та економічної думки України*: зб. наук. праць. 2012. Вип. 45. С. 164–176.
21. Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. 500 с.

References

1. Baranovich, A.I. (1959). Ukraine on the eve of the liberation war of the middle XVII cent.: Socio-economic background of the war. Moscow: AN SSSR [in Russian].
2. Bodnarchuk, T.L. (2017). Protectionism in the economic history of Ukraine (XIX – beginning of the XX cent.): monograph. Kyiv: NAN Ukrainy, DU "In-t ekon. ta prohnzuv. NAN Ukrainy" [in Ukrainian].
3. Vasilenko, N.P. (1896). Lithuanian-Russian State. In *Encyclopedic Dictionary*. F.A. Brokgauz i I.A. Efron. Vol. 17, 818-827. Saint Petersburg [in Russian].
4. Vasina, A., Melnyk, A. (2010). Structural transformation of the national economy of Ukraine as a factor of modernization of the institutional basis for its development. *Zhurnal yevropeiskoi ekonomiky – The Journal of European Economy*, 9, 37-58 [in Ukrainian].

5. Gorin, N.O. (2015). International trade as a factor and component of the birth of entrepreneurship in Kievan Rus (X-XIII cent.). *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy – History of economics and economic thought of Ukraine*, 48, 12-26 [in Ukrainian].
6. Dereviankin, T.I. (1960). Manufactory in Ukraine at the end of the XIII – first half of the XIX cent.: Textile production. Kyiv: Vyd. AN URSSR [in Ukrainian].
7. History of the national economy of the Ukrainian SSR: in 3 volumes, in 4 books. (1983). Vol. 1: The economy of pre-socialist formations. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
8. Krypiakevych, I.P. (1954). Bogdan Khmelnytsky. Kyiv: Vyd. AN URSSR [in Ukrainian].
9. Mykhailyna, P.V. (1975). Liberation struggle of the working population of Ukrainian cities (1569-1654 years). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
10. Orlovskiy, B.M. (1974). Iron and steel industry of Ukraine in the pre-revolutionary period: Historical-and-economic essay. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
11. Pokrovskiy, M.N. (2002). Russian history: in 3 volumes. Vol. 1. Saint Petersburg: Poligon [in Russian].
12. The complete collection of laws of the Russian Empire. Collect. 1 (1649-1825). Vol. 4-7. Retrieved from http://nlr.ru/e-res/law_r/coll.php?part=1 [in Russian].
13. Polonska-Vasylenko, N.D. (1992). History of Ukraine: in 2 volumes. Vol. 1: By the middle of the XVII century. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
14. Polonska-Vasylenko, N.D. (1992). History of Ukraine: in 2 volumes. Vol. 2: From the middle of the XVII century until 1923. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
15. Rybakov, B.A. (1982). Kievan Rus and Russian princedoms of the XII-XIII centuries. Moscow: Nauka [in Russian].
16. Rybakov, B.A. (1948). The craft of ancient Russia. Moscow: AN SSSR [in Russian].
17. Heyets, V.M., Shynkaruk, L.V. and others. (2011). Structural changes and economic development of Ukraine: monograph. Kyiv: NAN Ukrainy, In-t ekon. ta prohnzuv. [in Ukrainian].
18. Shynkaruk, L.V., Bevs, I.A. and others. (2015). Structural Transformations in the Ukrainian Economy: Dynamics, Contradictions and Impact on Economic Development: Scientific Report. Kyiv: NAN Ukrainy, DU "In-t ekon. ta prohnzuv. NAN Ukrainy" [in Ukrainian].
19. Tolochko, P.P. (1987). Ancient Russia: monograph. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].

20. Khromov, I.O. (2012). Export of bread from Ukraine during the NEP years. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy – History of economics and economic thought of Ukraine*, 45, 164-176 [in Ukrainian].
21. Shevchenko, F.P. (1959). Political and economic ties between Ukraine and Russia in the middle of the XVII cent. Kyiv: Vyd. AN URSSR [in Ukrainian].

Стаття надійшла 20 листопада 2018 р.